

Екскурсія парками-музеями тоталітарної спадщини

27 Грудня 2023, 15:50

Згідно із законом про декомунізацію, публічний простір міст і населених пунктів України має бути очищений від ідеологічних символів тоталітарної епохи. Кожен із цих об'єктів має свого балансоутримувача й певний охоронний статус. Відстежувати долю кожного з пам'ятників чи символів радянської доби після демонтажу складно, зважаючи на їхню кількість, на матеріал виконання й тиражованість образу. У певних випадках демонтаж може обернутися на руйнування. Зазвичай радянські пам'ятники після демонтажу очікують свого вердикту на території комунальних підприємств кожного з міст, і тільки деякі з них опиняються в музеї.

Одним зі способів нового використання пам'ятників стали парки — музеї просто неба. Перший музей такого типу в Україні відкрили на території етнографічного комплексу «Фрумушика-Нова» на Одещині. Приватний музей під назвою «Музей тоталітарної системи СРСР та пам'яток соцреалізму» налічує 120 об'єктів. Наступним відкрили Музей монументального мистецтва тоталітарної доби «Парк Радянського періоду» в Путивльському історико-культурному заповіднику (Сумська область). Це перший державний музей такого типу, що налічує 46 скульптур. У Львові пам'ятники тоталітарного режиму зберігає музей «Територія Терору», на сьогодні там є 68 об'єктів. У подальших планах або відкриття окремого музею, або ж філіалу. Також уже декілька років тривають дискусії про створення такого музею в Києві.

Розгляньмо, яким є закордонний досвід створення таких музеїв, з якою метою їх відкривали, які завдання перед собою ставлять ці заклади та які концепції втілюють.

Угорщина: простір для дискусій

Парк «Мементо» (Будапешт, Угорщина) — перший в Центральній Європі тематичний парк, який нагадує відвідувачам про диктатуру та її падіння. Як зазначає сайт, парк «Мементо» не про комунізм, а про його падіння.

1989 року Угорська Народна Республіка мирно завершила своє функціонування на користь демократії. Після 50 років комуністичного правління постало запитання, що

робити зі скульптурами, присвяченими комуністичним лідерам та ідеологам. Еліти країни прийшли до консенсусу, що пам'ятники з неприйнятним ідеологічним змістом не можуть стояти в просторі міст. Проте головною загрозою вони вбачали не їхнє ідеологічне значення, а те, що воно може забутися. Дирекція Угорської національної галереї Будапешта, яка натоді опікувалася такими пам'ятниками, сформувала меморіальний комітет і попросила шістьох місцевих архітекторів подати пропозиції концепції майбутнього музею. У конкурсі виграв проєкт архітектора А. Елеода. Парк «Мементо» відкрили символічно 29 червня 1993 року — у річницю виведення радянських військ з території Угорщини.

Головною ідеєю парку є не іронія над минулим чи засудження комуністичного режиму й пам'ятників, а нагадування про цей період історії без зла. «Мементо» означає пам'ятати. Концепція парку — це показати скульптури в нейтральному світлі, без прямої інтерпретації, щоб створити простір для відкритих дискусій і критичного аналізу диктатури й демократії. Для архітектора важливо було самому протистояти тій пропаганді, яку продукував Радянський Союз, не повторюючи її.

Колекція парку складається із 42 пам'ятників: фігури зняті з постаментів, на таблицях написані назва роботи, дата створення, прізвище автора. Пам'ятники не супроводжуються текстами для того, щоб відвідувач мав змогу сам вирішити, як ставитися до побаченого. Парк має на меті спровокувати переоцінку комуністичного минулого Угорщини, але не пропонує своєї інтерпретації.

Сам парк розпочинається фасадом зі статуями Леніна, Маркса й Енгельса. Це саме фасад, а не будинок, що нагадує про порожнечу обіцянок, які ніколи не матеріалізувалися в комуністичну утопію. А самі скульптури створюють ілюзії, які маскували реальний стан речей у соціалістичному світі. Центральний вхід у парк завжди зачинений, користуються бічним. На цих металевих дверях — поема про тиранію авторства Д. Іллієс. Скромність засобів (трава, гравій та цегла) уособлює убогість радянської епохи. Відвідувачі ходять колами, і завжди доводиться виходити на головну алею із червоною зіркою в центрі — як своєрідне повернення до ленінських ідеалів. Навпроти першої інша стіна — кінець дороги, далі проходу немає. Це свідчить не лише про те, що там закінчується парк, а й про ідеологічний вплив скульптур.

Попри спробу створити неполітичний і нейтральний парк, все ж таки кілька елементів не позбавлені негативної оцінки комуністичної епохи. 50-ті роковини Угорської революції (2006) стали важливим етапом в історії парку. В експозицію додали новий об'єкт — чоботи Сталіна, а також виставковий зал про революцію. Угорська революція — одна з найбільш значних і містифікованих сторінок сучасної історії Угорщини. У жовтні — листопаді 1956 року сотні тисяч угорців брали участь у революції проти угорської версії сталінізму, вимагаючи незалежності й демократії. Революція почалася як мирна, але закінчилася стратою 45 учасників, зокрема її лідера, і ув'язненням 22 тисяч людей. Після цього велика кількість угорців емігрувала до країн Західної Європи й Америки, щоб уникнути репресій.

Ця подія постала біля коренів міфології сучасної угорської нації, оскільки спричинила демократизацію суспільства й стала натхненням для повалення комуністичної диктатури в Східній Європі. Після 1956 року будь-яка комеморація революції заборонялася. Пам'яттю про революцію маніпулювали й представляли її як контрреволюцію, яку вдалося зупинити Радянській армії. Учасники революції вважалися зрадниками батьківщини, ба більше, радянська влада не дозволяла перепоховати загиблих і відвідувати родичам їхні могили. Тому під час перехідного періоду наприкінці вісімдесятих революція 1956 року стала символічною точкою відліку демократичних змін. Відповідно до 1990 року першим символічним актом угорського парламенту було оголосити революцію 1956-го війною за Незалежність, а 23 жовтня проголосити Днем пам'яті. Під час революції знищили пам'ятник Сталіну — і саме на згадку про це в парку з'явилася імітація чобіт Сталіна з пам'ятника 1951–1956 років.

Нововведення руйнують теорію нейтральної презентації об'єктів, проте демократія дає право на вільне висловлення власної думки.

«Цей парк про диктатуру, — пише автор концепції парку. — І водночас, оскільки про нього можна розказувати, описувати й розбудовувати, парк — це демократія. “Мементо” — це контейнер не тільки для пам'ятників, а й для колективної пам'яті часів радянського панування. Пам'ятники перемістили, їх вирвали з їхнього контексту, позбавили комемораційних практик, і в парку вони отримали нове осмислення. Все ж таки відвідувачеві досить складно самотійно інтерпретувати їхнє значення. Люди не знають, як поводитися, адже створено вакуум значення внаслідок того, що скульптури

вирвані зі свого середовища. “Мементо” — амбівалентне місце, що показує пам’ять суспільства на ситуації, зміни політичного режиму, транзиту. “Мементо” взиває до пам’яті, якої вже немає».

З 2006 року простежується розвиток комерційних функцій парку. З моменту заснування парк мав фінансові проблеми, оскільки він намагається не солідаризуватися з якоюсь певною позицією щодо радянського минулого, не трансліює наратив політичних еліт країни. Жодна партія не хоче підтримувати музей через його політичну нейтральність. Також локація парку на околиці Будапешта не витримує конкуренції з пам’ятками угорської столиці. Тож музей виживає завдяки самоокупності вхідних квитків, екскурсій та продажу сувенірів. З’являється можливість проїхатися на машині тих часів — Трабанті, стоїть телефонна будка, де можна послухати промови комуністичних лідерів, а у кінохолі можна подивитися кіно про шпигунів, у сувенірній крамниці є змога придбати путівник з більш політичною інтерпретацією монументів.

Литва: вожді в засланні

Парк «Грутас» (неподалік Друскінінкая, Литва), в англomовних джерелах також називають Stalinworld або Leninland, — приватний тематичний парк радянських скульптур.

Після відновлення незалежності Литви більшість ідеологічних пам’яток радянських часів було демонтовано. Через відсутність встановленого порядку їхнього зберігання здебільшого вони були на територіях комунальних підприємств. 1998 року Міністерство культури оголосило конкурс на створення експозиції з демонтованих пам’яток. Конкурс виграв литовський бізнесмен Вілюмас Малінаускас. Додатковими факторами було те, що власник збирався створити парк, спираючись на свої фінансові можливості, і те, що цей музей просто неба буде сприяти розвитку туризму у віддаленій від столиці місцевості Литви. Парк відкрили 1 квітня 2001 року — на День дурня.

Парк розташований далеко від столиці Литви — 1 година й 40 хвилин їзди автобусом — у мальовничій лісовій місцевості поблизу курорту Друскінінкай. Він імітує ГУЛАГ з оглядовими вежами, колючим дротом, вагоном-телятником та охоронцями. Місце парку й уся інфраструктура нагадують висилку, ніби радянські пам’ятники відправлені на

заслання якомога далі від столиці. У парку налічується 86 скульптур — 46 авторів, розташованих на 20 гектарах. Парк поділено на тоталітарну зону й зону терору: в одній — статуї вождів, в іншій — пам'ятки організаторам геноциду литовців.

Парк «Грутас» презентує наратив репресій та страждань від радянського режиму. У другій половині ХХ століття Литва пережила три окупації. За час радянської окупації в Литві відбулися тридцять три хвили депортацій між 1940 і 1953 роками. 1959-го 10 % литовців мали досвід примусового переселення. Також велика кількість їхнього народу загинула в партизанській війні із Червоною армією та МДБ, яка тривала до 1953 року. Довгий час Радянський Союз представляв приєднання країн Балтії як визволення. Анексія завжди описувалася в позитивних тонах. Причиною революції 1990 року стало бажання Саюдісу переглянути національну історію. Як частина ревізійного процесу 1990-х років литовці вирішили прибрати радянські пам'ятки з публічного простору міст. Десовєтизація відбувалася так, що міста не просто позбулися радянських символів у соціокультурному просторі, а замінили їх на нові — литовські. Крім того, було проведено велику кампанію з перейменування вулиць і самих міст, і навіть люстрація партійних чиновників радянських часів.

«Грутас» теж уособлює ідею про невинних мучеників, адже головна ідея пам'яток полягала в підтримці й пропагуванні комуністичної ідеології, а їхній демонтаж дозволив парку вкласти в пам'ятники нове значення. Зняття ідолів з п'єдесталів, зміна локації та статусу, використання спеціальної техніки створення експозиції суттєво змінили ідеологічну складову монументальних скульптур. У парку все нагадує про литовське страждання.

Інформацію для парку надав Литовський центр геноциду й опору. Ця організація підпорядкована державному Міністерству культури, її завдання полягає в тому, щоб встановити історичну правду та справедливість, дослідити геноциди й злочини проти людства як за радянських часів, так і під час нацистської окупації. Інформації в парку достатньо — табло біля пам'ятників та аудіогід. Запис розповідає, що мета створення цього парку — показати антилюдський характер радянської ідеології та злочинів радянського режиму. Навіть ще не ввійшовши до музею, відвідувачі йдуть дорогою, де є багато інформаційних табло з текстами про радянський режим у Литві з акцентом на масові депортації. У самій експозиції інформаційні табло дають інформацію про скульпторів і матеріал, також там є інформація про втілених персонажів / особистостей з критичною оцінкою їхньої ролі. Крім деталей про репресії та страждання, є спогади короткого періоду Литовської незалежності перед Другою світовою війною. Під час антикомуністичних мітингів початку 1990-х років багато казали про Незалежність 1918 року. Праві політичні еліти ідеалізували той період й використали цю дату як доказ

права литовської нації на Незалежність 1991 року. Два наративи литовського страждання й бажання незалежності скомбіновані в парку, а Радянський Союз представлено як загроза. Мета експозиції — показати литовцям і гостям країни оголену радянську ідеологію, яка придушувала й шкодила духу литовської нації багато десятиліть.

Наратив, показаний у парку «Грутас», ідентичний наративу політичних еліт. Ідея приватна, але саме країна є власником скульптур, орендованих підприємцем на 99 років. Парк уособлює як державний, так і приватний інтерес. У цьому випадку ми бачимо, як інтереси збігаються: державний наратив литовського народу як жертви радянського режиму також підтверджується долею членів сім'ї Малінаускаса, батько й дядько якого були в'язнями ГУЛАГу.

Додатково до скульптур на території розташований інфоцентр, який нагадує радянський будинок культури. У ньому зібрано аудіо-, відео-, фотодокументальний матеріал, який викриває радянську пропагандистську культуру. Картинна галерея демонструє роботи в стилі соцреалізму, переважно портрети вождів.

Згодом парк був доповнений мінізоопарком, луна-парком і кафе, де можна скуштувати як традиційні литовські страви, так і тематичні — радянські. Крім освітньої функції створення й підтримки музею, акцентується його туристичний компонент.

Естетизація пропаганди

Радянська монументальна пропаганда була важливим компонентом творення нової колективної ідентичності, яка насильно замінила національну пам'ять. З розпадом Радянського Союзу й Східного блоку незалежні країни розпочали процес пошуку власної ідентичності та формування політики пам'яті. У пострадянських країнах відбувається переоцінка радянського минулого, а разом і пам'ятників, які прославляли ідеологію. «Наша» й «спільна» спадщина перетворюється на чужу. Пам'ятники стають зайвими на центральних площах міст незалежних країн, і постає запитання, що з ними робити. Варіанти коливаються від руйнації до забуття, в особливих випадках використання в музейній сфері.

Зважаючи на кількісні характеристики монументальної пропаганди, порівняно невелика кількість пам'ятників після демонтажу знайшла місце в музейному просторі. Підходи, використані в парках-музеях, базуються на домінантному дискурсі всередині країни — на тому, як там пам'ятають радянські часи. Музей «Мементо» та «Грутас» мали на меті одне й те ж — зберегти об'єкти тоталітарної пропаганди, щоб пам'ятати про їхню ідеологічну роботу заради майбутнього й не забути про їхній негативний ефект. Проте музеї втілюють різні концепції: від нейтрального представлення об'єктів, який залишає глядачам простір для свого сприйняття й інтерпретації, до детальної презентації радянського режиму як окупації, яка супроводжувалася терором і стражданням населення. Музеї використовують схожі засоби, об'єкти розташовані на околиці міста у випадку «Мементо», а у випадку «Грутас» — у провінційній частині країни. Об'єкти припинили своє функціонування в традиційно центральних частинах міста. У музеї їх зібрали в одну колекцію, позбавили комеморативних функцій та змістили з п'єдесталів, тепер ці пам'ятки розповідають інші історії. Також обидва музеї розширили свої комерційні функції, і, окрім ідеологічних скульптур, знайомлять із цікавими моментами радянського побуту.

Первісною функцією ідеологічних пам'ятників була пропаганда, а згодом вони стали символами тоталітарної ери. Кожен пам'ятник транлював певне повідомлення: подвиги Червоної армії, будівництво щасливого майбутнього і таке інше. Знищення об'єктів не знищує повідомлення, яке вони передавали. Тому зібрання ідеологічних пам'ятників та їхня нейтралізація в музейному середовищі — це найкращий метод роботи з тоталітарною спадщиною.

Пам'ятники створювалися для глядача й спілкування з ним, ідеологічний вплив був їхньою ціллю. Оскільки пам'ятник був зазвичай посеред масштабної площі на п'єдесталі, він транлював своє повідомлення зверху вниз, не допускаючи роздумів чи запитань.

У музейній же сфері комунікація будується на засадах рівності, можливості ставити запитання й підтримувати діалог. У музеї ідеологічна функція пам'ятника замінена на освітню. Крім того, що ці об'єкти були зняряддям пропаганди, вони також є історичним джерелом про минуле. Експонати музею можуть допомогти краще зрозуміти методи пропаганди й глибше осмислити минуле.

Якщо нині теза про те, що ці пам'ятники належать до тоталітарної спадщини, не викликає дискусій, то не варто забувати, що це також і дисонансна спадщина. Бувши тоталітарною спадщиною, вона може мати й високу художню цінність, наприклад, бути твором відомого українського скульптора. Звичайно, ці пам'ятники не створювалися лише для того, щоб прикрасити площу чи вулицю, проте мають право бути збереженими на основі своєї художньої вартості.

Водночас тут є небезпека сконцентруватися лише на мистецькій вартості, забуваючи про ідеологічну основу. Яскравим прикладом є парк «Музеон» у Москві, де також зібрані ідеологічні пам'ятники. Колекція представлена через призму мистецтва, але історичне й політичне значення експонатів опускається. Інформація концентрується на скульпторах, але не на політичному контексті створення скульптури й на обставинах демонтажу, опускається негативна інформація, що не сприяє критичному аналізу. Парк транслює домінуючий наратив політичних еліт пострадянської Росії та представляє забуття, але вибіркоче. Навіть те, що скульптури демонтували, було знівельоване тенденцією парку спрощувати й деполітизувати інформацію. Також 2015 року «Музеон» став частиною Парку Горького, який пропонує велику кількість розваг у центрі Москви. Це також відвертає від значення скульптур і переносить акцент з негативних аспектів минулого на розваги.

Іншою загрозою є комерціалізація таких парків-музеїв. Діснейлендизація радянського побуту веде до зміщення акцентів з ідеологічних скульптур на цікаві особливості життя в Радянському Союзі. Це також прояв цієї спадщини як дисонансної: з одного боку, спогади про репресії, з другого — луна-парк чи їдальня з радянськими стравами не викликають ненависті, а радше ностальгію в певній групі людей. Такі емоції прагнуть відчувати іноземці, які про життя в Радянському Союзі знають з популярних джерел. А це веде до викривленої презентації минулого країни заради отримання прибутку.

Дисонансна спадщина резонує, болить, різні групи людей мають про неї різні спогади як негативні, так і позитивні. Ця категорія історичних об'єктів ще довго викликати яскраві емоції та провокуватиме дискусії. Тоді, коли ці пам'ятники створювалися, не заохочувалося критичне мислення, дискусії та запитання, натомість тепер саме це є критично важливим для переосмислення важкого минулого.

